

УДК 141.1(092)Кант + 321.01(091)

ТРАНСЦЕНДЕНТНА СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ І ПРАВА У ФІЛОСОФСЬКІЙ ТЕОРІЇ І.КАНТА

Леся Яблонська

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua

Досліджуючи проблеми держави і права, Іммануїл Кант торкається людських прав та свобод. В своїх працях він зазвичай досліджує принципи домінування моралі над політикою та правом. Ці дослідження стали основою створення політично-правових концепцій державотворення та владарювання за допомогою ліберально-демократичних орієнтирів з XVIII–XIX ст. Проблеми держави і права, які були досліджені І.Кантом були значним надбанням епохи Нового часу. Його ідеї про пріоритетне місце особи, що є первинною ланкою суспільства і держави, і державна влада повинна бути окремо від суспільства, яке зобов'язане слугувати лише особі. Ці слова прозвучали в новому контексті державотворення і знайшли своє відображення в філософських ідеях Німеччини XIX ст.

Ключові слова: трансцендентна сутність; свобода особи; суспільний договір; держава; право.

Підставами для формування соціально – політичних поглядів у Мануїла Канта стають теоретико-методологічні основи його філософської доктрини. І саме в залежності від внутрішньої трансформації цієї філософської теорії вибудовується система форм та способів пізнання самої об'єктивної дійсності, а таким чином змінюються і погляди на визначення суті держави, соціально – політичних інституцій, проблеми свободи людини, способів її реалізації тощо.

Формуючи засади правового розуміння держави, І.Кант звертався до категорій волі людини, її свободи. Він розглядав людину, як істоту, що здатна до самостійної (автономної) поведінки і морального вдосконалення (категорія моралі, моральності), до вибору альтернатив. Однак свобода, за переконанням філософа, повинна передбачати не сваволю, а самообмеження і повагу до свободи та інтересів інших членів суспільства. У цьому розумінні волі і свободи у І.Канта ми бачимо суттєву різницю із розумінням волі у Н.Макіавеллі, у якого воля “весь час межувала із сваволею” [1, с.178].

Людина, на думку І.Канта, істота – моральна, і її моральність не може бути виведена (сформована) ззовні. Вона протікає апіорно зсередини, із її

власної природи. Кожна людина несе у собі моральний закон, що носить характер заповіді. Цей закон, єдиний для всіх, І.Кант назвав категоричним імперативом і сформував його наступним чином. “Чини так, щоб правило твоєї особистої поведінки стало правилом поведінки для всіх”. Або “... чини так, щоб використовувати людину завжди як ціль і ніколи як засіб”. Цей закон передбачає дотримання недоторканості іншої людини “...інша людина повинна бути для тебе святою”. Категоричний імператив носить жорсткий і обов’язковий характер, і тому “...голос його заставляє навіть самого сміливого злочинця трепетати і ніяковіти перед його поглядом”, – підкреслював німецький філософ.

У цих формулах категоричного імперативу знята всяка можливість гармонії почуттів та обов’язку. Бо, як стверджує І.Кант у своїй “Критиці чистого розуму”, що коли б розум міг завжди спрямовувати волю, то всі дії були б ідеальними, але насправді цього немає, бо під впливом щодо дій є емоції, емпіричні фактори, які негативізують волю. Тому у І.Канта категоричний імператив є моральним законом, загальною детермінантою волі, визначає її не як бажану мету, а просто як волю, незалежно від ефектів, як чисту волю до дій за правилами, визнаними як закони. Для того, щоб закон був всезагальним та необхідним, він мусить визначати волю незалежно і наперекір відчуттю задоволення та незадоволення, незалежно від інтересу та щастя, тобто тільки за формою. Так І. Кант готує основу до праці “До вічного миру”. За І.Кантом, вічний мир це така ж кардинальна ціль і завдання всесвітньо-історичного процесу, як і встановлення всезагального правового громадянського стану: те й інше нерозривно взаємопов’язане. В цій праці філософ практично досліджує принципи примату моралі над політикою та правом. Ці дослідження стануть у XVIII–XIX ст. основою для формування політико-правових концепцій держави та влади ліберально-демократичного спрямування. Адже мораль у його розумінні – це “практика в об’єктивному сенсі як сукупність безумовних законів, основою яких є веління і відповідно до якого ми мусимо себе поводити” [4, с.289–290].

Ті висновки, що робить І.Кант, досліджуючи моральний закон, становлять методологічну підставу для визначення сутності права та функцій держави. Це ми можемо побачити, знову повернувшись до розгляду категоричного імперативу.

Категоричний імператив повинен бути виразом автономії: практичного розуму, тобто чистого самовизначення розумної волі.

Тому він стосується виключно форм волі і вимагає, щоб вона була загальним законом. Воля буде автономною тоді, коли вона виконує свій власний закон. Категоричний імператив вимагає, відповідно, щоб вчинки узгоджувались не з інстинктивними імпульсами, а з максимами, і притому з такими, які можуть бути покладені в основу загального морального

законодавства для всіх розумнодіючих істот. “Чини так, щоб максима твоєї волі могла в той час мати силу принципу всезагального законодавства”. [4, с.347]. У цьому твердженні він виражає сутність відносин суспільства та особи, їх суперечливість - ту саму, яку кожна людина втримує у своїй власній діяльності: саму себе, свою здібність, розум, природне покликання, а також зовнішнє - всезагальне, що постає як необхідність. Це протиріччя не руйнує особу лише через те, що вона може мати свободу.

У І.Канта свобода ґрунтується на засадах обов'язку. У світі моралі свобода стає основою морального закону і таким чином відкриває шлях до автономії волі. Отже, в І.Канта свобода – не суспільне явище, а індивідуалізована ідея, що існує у двох вимірах – як негативна і позитивна свобода. Якщо свободу визначати як волю, що не залежить від природних законів, то, за І.Кантом, це буде свобода у негативному сенсі або сваволя. А воля, що самовизначається, становить сенс позитивної свободи. Саме у цих твердженнях І.Канта, на нашу думку, закладені принципи, яких він буде дотримуватись, пояснюючи соціально-політичний сенс свободи. Його погляди у цьому питанні близькі до позицій Т.Гоббса, Дж. Локка – це індивідуалізм. Хоча індивідуалізм І.Канта відрізняється від індивідуалізму Н.Макіавеллі чи Т.Гоббса. Це видно з його категоричного імперативу, тобто системи людських цілей, де етика відображає сутність розвитку самосвідомості, у якій поєднуються вияви індивідуального, суспільства в цілому і людської природи загалом.

Чим є свобода, на думку І.Канта, для особи в громадянському суспільстві. Ми бачимо, що свобода - це сформований її волею, її розумом світ, де вона здатна реалізувати свої можливості. Отже, свобода особі не дарується державою, інституціями суспільства, не є явищем, впровадженням іншою волею. Свобода особи залежить від волі та розуму самої особи. Свобода за І.Кантом є цінною ще й тому, що завдяки волі і розумові особи, якій вона належить, твориться закон суспільства, закони держави. Людина не тільки підпорядковується законам держави, у якій живе, а й сама є творцем законів. Саме таким чином стверджується свобода, вона залежить від морального закону. Отже, якою буде особа, такими будуть закони, суспільство й держава.

І.Кант визначає суть, формулу категоричного імперативу: “Чини так, щоб максима твоєї волі могла водночас мати силу принципу всезагального законодавства” [5, с.330].

У праці “Критика практичного розуму” І.Кант зазначав: “Справедливим є будь-який вчинок, який або ж відповідно максимі якого свобода сваволі кожного збігається зі свободою кожного відповідно до всезагального закону” [4, с.269]. Саме таким чином І.Кант визначав сутність права. Негативна свобода у нього, як уже мовилося, визначається загальним

законом, і цей закон гарантує рівну свободу для кожного члена суспільства, держави – це і є основним змістом природних прав. А суспільний договір, за І.Кантом, ніби трансформує негативну свободу, у ньому вона отримує своє протилежне визначення. Бо воля особи має можливість сама собою диктувати закони, має можливість самовизначення, тим самим здобуваючи автономію завдяки суспільному договору. І.Кант стверджував, що автономія волі є головною засадою морального закону і тією базою, на якій формується громадянське суспільство засобами суспільної угоди. Отже, твердження з категоричного імперативу про те, що потрібно жити так, щоб правила твоєї власної волі могли стати принципом основи всього законодавства, всезагальним законом – стає позитивним законом, що і забезпечує політичну владу. Ця влада забезпечує дотримання прав інших осіб. Одними з цих прав є право на життя та власність. Саме право жити та володіти майном є основою стабільності, стійкості суспільства.

Із визнання цінності людського життя, як основи існування будь-якої держави, І.Кант виділяв другу форму категоричного імперативу. Вона виходить із визнання людини як “абсолютної цінності”. І.Кант поділяв усі предмети на речі та особи. Річ – це предмет, що використовується як засіб для чогось. Особа, людина є “ціль у самій собі”. “Людина і всяка розумна істота існують як ціль сама по собі, а не тільки як засіб для будь-якого застосування зі сторони тієї чи іншої волі” [4, с.269]. Філософ сформулював основний закон моралі так: “Чини так, щоб ти завжди ставився до людства у своїй особі, і у особі будь-кого іншого так як до цілі і ніколи не ставився би до нього тільки як до засобу” [4, с.270].

І.Кант виступав проти перетворення людини в річ, відстоював її свободу, самоцінність її особистості. Це, зрозуміло не формалізм. Тут моральний закон наповнений загальним і водночас конкретним змістом. Саме на автономії особи, з одного боку, та на “... ціннісному визначенні сутності іншої особи як умови та можливості самоствердження починає вибудовуватися громадянське суспільство в системі буржуазних відносин” [1, с.181]. Існування морального закону в І.Канта перешкоджає домінуванню принципу автономності особи, що привело до перетворення іншої людини у засіб досягнення цілей, до всезагального відчуження у суспільстві. На думку І.Канта, одна людина повинна бути метою для іншої, і аж ніяк не засобом. У цьому він убачав ще й позаправовий сенс утвердження рівності як рівноцінності (“рівні, тобто незалежні”). Людина сприймається як цінність не тільки у взаєминах з іншими, але як універсальна цінність, як “людина всесвіту”.

Визначаючи ось так сутність людини, І.Кант підкреслює її “одне-єдине” природне право – свободу. Вона притаманна кожній людині “у зв’язку з приналежністю її до людського роду”. Щоб автономія волі особи не стала

абсолютною і не переросла у сваволю, потрібен зовнішній чинник, який би контролював її. Таким зовнішнім чинником, що обмежує сваволю та допомагає особі самоутвердитися через її свободу – є право.

Сформувати такий зовнішній інститут, як право, допомагає мораль. Отже, за І.Кантом, право не лише забезпечує дотримання моралі у соціально - політичному житті держави, а й є тією силою, що намагається у собі втримати ознаки моралі. “Несправедливі всі дії, що зачіпають права інших людей, максими яких не збігаються з публічністю” [4, с.302].

Тому, на нашу думку, право у І.Канта набуває подвійного визначення: через всезагальний моральний закон: мусить, тому що мусить; та через “державні закони”, які не роздумують, як робити, а дають конкретну вказівку, що людина мусить робити.

Це друге визначення юридичного права домінує над першим і має прагматично-утилітарну спрямованість.

Хоча, окреслюючи моральний закон, І.Кант відзначав, що для його всезагального і необхідного характеру він мусить визначати волю не за “матерією”, а тільки за формою. Незважаючи на задоволення та незадоволення, незалежно від щастя та нещастя, тут ми бачимо різницю морального закону від права. Тому їх “поєднання” неможливе. Та у логіці І.Канта помітне їх зближення як логічне слідування одного з іншого, як становлення одного (права) на засадах іншого (моралі). Право допомагає моралі утвердити себе. Саме таку спробу втримати право та мораль у цілісній системі покликана виконати держава. Завдяки інституту держави право стає загальнообов’язковим, що має примусову силу. Таким чином примусовість дій держави контролюється та нормується примусом права. Поняття “сила примусу” І.Канта, що діє у системі політико-правових відносин, обмежене моральними та правовими межами. Бо у нього, виходячи з категоричного імперативу, основною цінністю буття є людина. Тому свобода особи та суспільства, а не держава, є гарантами примусових дій права, як таких, що будуть захищати здібності, інтереси окремої особи й суспільства загалом. Держава є такою інституцією, яка повинна забезпечити свободу однієї людини, водночас забезпечити свободу для людського роду. Держава повинна здійснити те, що не може вирішитись природним чином – досягнення всезагального правового громадянського суспільства” [2, с.12]. Таким чином, тільки за рахунок правового забезпечення стає можливим існування системи “індивід – громадянське суспільство – держава”. А отже, має можливість утвердитись “політичний устрій, у якому максимальна свобода під зовнішніми законами поєднується з неперервним примусом, тобто абсолютно справедливий громадянський устрій” [2, с.9]. Держава, на думку І.Канта, повинна бути не основною метою організації людського життя, а тільки засобами для повного самоствердження та самореалізації

кожного члена суспільства. І.Кант бачить встановлення політичного поля відносин за такою схемою: *“мораль – право – держава – громадянське суспільство”* [1, с.184].

Як бачимо мораль, у цьому ряді стоїть на першому місці, бо, за І.Кантом, причинами становлення держави є не утилітарні потреби особи, а необхідність мати єдину всезагальну інституцію, що ґрунтується на засадах моралі. Держава є організацією, що створена завдяки свободі окремої людини та суспільній угоді людей, однак у безпосередню власність людям не потрапляє. “Справа в тому, – зазначав І.Кант, – що держава, (на відміну, скажімо, від землі, на якій вона знаходиться) не є власністю (*patrimoniu*).

Держава – це спільність людей, підпорядковувати та розпоряджатися якими не може ніхто, окрім неї самої. Тому “всяка спроба прищепити, як гілку, державу, що має подібно до стовбура власне коріння, до іншої держави, означала б знищення її як моральної особи та перетворення моральної особи в річ і суперечила б з ідеєю початкової угоди, без якої не можна уявляти ніякого права, на основі якого можна було б управляти суспільством” [3, с.260–261]. Отже, за Кантом, держава – це завершення побудови природної унікальності людини, її розуму у політичному тілі держави та громадянського суспільства (обернених сторін природи та роду). Завдяки унікальності багатьох індивідів, які шляхом суспільної угоди засновують державу, створюється унікальна держава. І.Кант стверджував, що завдяки суспільній угоді людина не “розчиняється” у політичних інституціях, не відчуває дистанцію щодо держави, а, навпаки, самоутверджується завдяки забезпеченню її права на свободу. “Дефініція моєї зовнішньої (правової) свободи, мусить, швидше, проголошувати наступне: ця свобода є правосиллям не підпорядковуватися ніяким зовнішнім законам, окрім тих, на які б я міг дати свою згоду” [3, с.267].

Трактуючи ось так свободу особи, Кант підходить до розуміння проблеми рівності. Рівність у нього є правовою: кожен у державі підпорядковується законові та вимагає від інших законслухняності. Таке розуміння свободи та рівності особи не означає, що Кант хоче зрівняти людей, бо міра рівності у нього “лежить за межами живого соціального організму – у праві, а таким чином, немов би знімає проблему всезагальної підозри, заздощів однієї особи до іншої: кожен “приміряє” себе лише до права, а не до іншої особи, оберігаючи цим самим соціальну нішу автономії свого буття” [1, с.187].

Для забезпечення демократичного правління у державі потрібен певний устрій (може бути республіканський), який встановлюється із урахуванням свободи кожного члена суспільства, а також закону рівності всіх (як громадян держави). Лише таким чином будуючи державу, уряд з належною увагою буде ставитись до кожного члена суспільства, вважаючи

“корисним поводитися з людиною, яка є дещо більше, ніж машина, відповідно до її власної гідності” [2, с.35].

Новітній час створив умови для розвитку тієї чи іншої держави, культури, самої людини. Це стане основою формування національної самосвідомості, самовизначеності у державах національного типу (ці ідеї отримують розвиток у Г.Гегеля). Для держави новоєвропейської доби, на думку І.Канта, головним є забезпечення інтересів кожної людини шляхом юридичного упорядкування. Держава відповідає за збереження автономності буття окремої людини, водночас вона повинна зберегти цілісність суспільства, те, що отримує назву “соціальної солідарності”, під якою розуміють забезпечення суверенною владою обов’язків та відносин взаємної солідарності, яка виходить для членів суспільства з консенсусу стосовно соціального співробітництва, з метою створення загальних і рівних можливостей для розвитку особи.

Поняття правової держави І.Кант визначає завдяки ознакам “істинної республіки” або “чистої республіки”, або “республіканського устрою”. Правова держава повинна поєднувати в собі надійну і виважену правову систему і право кожного на рівну свободу. І.Кант вважав, що в основу правової держави буржуазного типу (ідея державності у нього тісно пов’язана з її “буржуазністю”) треба покласти примат права, автономію особи, розподіл влад, і забезпечити структурованість соціальної та інституційної системи. Забезпечити рівне підпорядкування людини праву можна, якщо сама держава дотримуватиметься нею ж встановленого позитивного права. І.Кант зазначав, що в “істинній республіці” закон править сам і не залежить ні від окремої особи, навіть якщо це монарх, ні від людей, що входять до уряду. Основним правовим атрибутом громадян у такій республіці “стає утримування на праві свобода кожного не підкорятися іншому закону, окрім того, на який він сам погодився” [5, с.234].

Ще один принцип, за яким будується правова держава І.Кант визначає як міру “буржуазності”, або “автономності людини”. Буржуазність та автономність людини виявляється у приватній власності, що також є невід’ємним атрибутом правової держави.

Зазначимо, що “автономія особи” у І.Канта не просто відображає особливості відносин власності. Людина діє автономно, бо вона наділена раціональністю і свободою. Ці принципи є для нього головними в розумінні рівності людини, саме вони складають підґрунтя політико-правових норм, принципів справедливості та відносин у буржуазному суспільстві. Коли індивід усвідомить сутність своєї свободи і раціональності, лише тоді він зможе створити відповідне юридичне право. Отже, все у державі розумно пов’язане: свобода соціально-політичної діяльності людей та юридично регламентовані норми, що забезпечують цю свободу. Таким чином, право

І.Канта можна назвати справедливим, бо воно не виводиться за межі моралі, не є протиставлене етичним нормам і принципам, а діє тоді, коли орієнтується на переживання свободи та рівності людини, що визначають стан її автономності. “Автономія особи” надає кожній людині змогу виконувати закони, бути простим і слухняним споживачем права. “Автономія особи” є такою умовою, за якої право не втрачає свого сенсу і здатне регламентувати свободу власності насамперед у матеріально-економічній сфері буття. Отже, “автономія особи” в І.Канта показує здатність людини зрозуміти та підтримати першість права. Отже, поняття “автономія особи” стає ланкою, яка поєднує державу та громадянське суспільство.

Важливими у політичній доктрині І.Канта є його погляди щодо розв’язання проблеми поєднання держави та права, щоб враховувались інтереси громадян, державна воля і разом з тим виконувались закони. Він намагався узгодити конституцію з принципами права. Правові основи у “чистій республіці” стверджують себе завдяки розподілу влад у державі. У Канта республіканізм “є державним принципом відокремлення виконавчої влади (уряду) від законодавчої” [3, с.269]. Судова влада призначається виконавчою, однак є окремою гілкою влади. У державі з республіканською формою правління, на думку І.Канта, принцип першості права та принципи розподілу влад, складають систему механізмів управління. Якщо ці механізми не реалізуються у державі встановлюється деспотія.

І.Кант стверджував: для того, щоб створити досконалий державний устрій всередині держави, слід сформувати правові відносини між державами. Метою цих міждержавних відносин є відстоювання зовнішнього миру. У праці “До вічного миру” філософ сформулював вихідні принципи міжнародного права:

- мирний договір між державами є початковим гарантом знищення причин війн;
- жодна із самостійних держав не повинна потрапити до рук іншої ні шляхом успадкування, ні обміну, ні купівлі, ні як подарунок;
- постійні армії мусять з часом повністю зникнути;
- жодні фінансові позики не можуть бути використані для підготовки та ведення війни;
- жодна держава не має права насильно втручатися у політичний устрій та правління інших держав;
- війна, якщо врешті-решт виникає, ведеться чесними методами [3, с.260-263].

Для того, щоб усі ці принципи були здійснені, І.Кант визначальною робить мораль, а не політику. Він виділяв такі максими, що призводять до аморальності політики у міжнародних стосунках:

- захоплення чужих територій і пошук виправдання для такої політики;

- заперечення власної провини у скоєних вчинках;
- дія за принципом “Розділяй і владарюй”.

Для того, щоб не було аморальності в політиці, І.Кант пропонує принцип “публічності” (гласності). Цей принцип є для нього критерієм оцінки політичних дій з боку моралі та справедливості. “Правдива політика, – вважав філософ, – не може зробити кроку, перед тим не віддавши належного моралі”, а “право людини мусить визнаватися священним, яких би жертв не коштувало це для пануючої влади” [3, с.302].

Цікаво, що І.Кант звернув увагу й на важливий економічний фактор, як як такий, що також веде до встановлення миру між державами. “Дух торгівлі, який рано чи пізно підпорядкує кожен народ – ось що несумісне з війною. Справа в тому, що з усіх сил (засобів), які підпорядковані державній владі, сила грошей, вважайте, найбільш надійна, тому держави змушені (звичайно ж не з моральних причин (!)) сприяти благородним вчинкам” [3, с.287].

Такий розгляд дійсності, її повсякденення, вимагає від нас з іншого боку подивитись на систему цінностей. За словами І.Канта “тоді не від моральності потрібно очікувати доброго державного устрою, а швидше навпаки, від останнього – хорошого морального виховання народу”. [2, с.285]. У цьому випадку цінності не руйнуються, не змінюють свої полюси – просто лінія логіки “мораль – право – держава – громадянське суспільство” перетворюється в коло. Становлення держави отримує моральний вимір розвитку. Категоричний імператив Канта проходить логічний ряд, потрапляє у простір, створений практикою, замикає себе в моральності людської повсякденності. Така система й створює умови для утвердження вічного миру, цей мир є “вищим політичним благом”, його можна досягти тільки у “республіканському устрої”, де влада належить не людям, а законам” [5, с.283].

Проблеми держави і влади, що досліджував І.Кант, були великим досягненням епохи Нового часу. Його ідеї щодо особливого пріоритету особи щодо суспільства та держави, про державну владу як про щось відокремлене від суспільства, що покликане слугувати йому, яке могло бути завойоване суспільством або ж його частиною на благо всієї спільноти як такої, прозвучали з новою силою, та знайшли своє відображення у поглядах німецьких філософів ХІХ ст.

-
1. Денисенко В. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. Львів, 1997.
 2. Кант И. Идея истории во всемирно-гражданском плане // Соч.: В 6 т., М., 1965. Т.6. 430с.
 3. Кант И. К вечному миру // Соч.: В 6 т., М., 1965 Т.6. 430с.

4. *Кант И.* Критика практического разума // Соч.: В 6 т. М., 1965. Т.4 Ч.1. 480с.
5. *Кант И.* Метафизика нравов // Соч.: в 6т. М 1965. Т.4. Ч.2. 362с.

TRANSCENDENT ESSENCE OF STATE AND RIGHT IN THE PHILOSOPHICAL THEORY OF E. KANT

Lesya Yablons'ka

*Ivan Franko National University of Lviv Universytetska St., 1
79000 Lviv Ukraine filos@franko.lviv.ua*

Investigating the problems of the state and the right, E.Kant touches on the categories of the man's power and his liberty. He actually investigates the principles of domination of morality over the policy and the right in his works. These investigations have apparently become the basic foundation of the political – legal conceptions of the state and the power of the liberal-democratic orientation since the XVIII–th – XIX–th centuries.

Problems of state and right, which were investigated by E.Kant, were great achievements of the New Time's epoch. His ideas about particular priority of a person, who attitudes to the society and the state, and the state power are considered to be separated from the society, which has to serve a person. It might be provided by the society or its part for the prosperity of mankind. These words were sounded with the new strength and found their reflection in German philosophers' points of view in the XIX–th century.

Key words: transcendent Essence; person's liberty; social content; state power; liberty.

Стаття надійшла до редколегії 06.01.2001

Прийнята до друку 15.10.2001